

Brzeziński, Daniel

Ukształtowanie i wyposażenie wnętrza kościoła w odnowionym rycie rzymskim : aspekt liturgiczno-prawny

---

Studia Płockie 29, 87-99

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Daniel Brzeziński

UKSZTAŁTOWANIE I WYPOSAŻENIE WNĘTRZA KOŚCIOŁA W ODNOWIONYM RYCIĘ RZYMSKIM.

Aspekt liturgiczno-prawny

Liturgia i wnętrze kościoła „należą do siebie nawzajem i od siebie zależą”¹. Przestrzeń kościoła musi być więc zawsze wypadkową wzajemnych wpływów i powiązań natury świętej liturgii, wraz z całą jej symboliką, i ludzkiej twórczości. Niestety, czasem odnosi się wrażenie, że nowe kościoły – biorąc pod uwagę ich architekturę, wystrój, wyposażenie i funkcjonalność liturgiczną – wcale nie powstały dla potrzeb kultu Bożego. W niniejszym studium pragniemy przedstawić ważniejsze, aktualnie (tzn. po Soborze Watykańskim II) obowiązujące w Kościele Zachodnim, przepisy dotyczące ukształtowania i wyposażenia wnętrza świątyni na przykładzie przestrzeni celebracji Eucharystii (miejsca przewodniczenia, strefy liturgii Słowa, strefy liturgii Ofiary, miejsca wiernych świeckich). Normy liturgiczno-prawne, odnoszące się do interesującego nas zagadnienia, odnajdujemy zarówno w soborowej Konstytucji o Liturgii „Sacrosanctum Concilium”, wielu enuncjacjach posoborowych, w zreformowanych księgach liturgicznych („Missale Romanum” wraz z „Ogólnym Wprowadzeniem” [1969, 1970, 1975, 2000], „Ordo Baptismi Parvulorum” [1969, 1973], „Ordo Dedicacionis Ecclesiae et Altaris” [1977], „Ordo Paenitentiae” [1974], „De Sacra Communionem et de Cultu Mysterii Eucharistici extra Missam” [1973], „Caeremoniale Episcoporum” [1984])², jak i w nowym Kodeksie Prawa Kanonicznego (1983).

¹ E. Egloff, *Liturgie und Kirchenbau. Principien und Anregungen*, t. 1, Zurich 1964, s. 9.

² Edycja polska: *Mszal Rzymski dla Diecezji Polskich*, Poznań 1986; *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*, w: tamże, s.[14]-[63] (=OWMR); *Obrzędy Chrztu Dzieci dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1992³ (=OCD); *Obrzędy Poświęcenia Kościoła i Ołtarza*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” (=MPP) 65 (1980) n. 10-11, s. 361-429 (=OPKO); *Obrzędy Pokuty dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1996² (=OP); *Komunia święta i Kult Tajemnicy Eucharystycznej poza Mszą świętą dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1985. Nie istnieje dotychczas polska edycja *Caeremoniale Episcoporum*. W naszym opracowaniu cytować będziemy *Caeremoniale Episcoporum*, Editio typica. Reimpressio, Watykan 1985 (=CE). Podobnie, gdy chodzi o „Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego”, cytować będziemy jego najnowszą łacińską wersję, jeszcze nie wydaną w języku polskim,

Chociaż często używa się zamiennie terminów „liturgia” i „ryt”, to jednak w ścisłym znaczeniu „ryt” jest pojęciem szerszym: dotyczy nie tylko sfery kultycznej, ale również kwestii prawnych i administracyjnych danego Kościoła⁴. Stąd, w odniesieniu do aspektu liturgiczno-prawnego interesującego nas zagadnienia, w tytule opracowania został użyty ten właśnie termin. Natomiast celowo zostanie pominięty, jako wychodzący poza ramy niniejszego studium, niezwykle ważny wymiar teologiczno-liturgiczny wnętrza kościoła i jego poszczególnych elementów⁵.

Założenia reformy liturgicznej Soboru Watykańskiego II w zakresie ukształtowania i wyposażenia wnętrza kościoła

Konstytucja o Liturgii, pierwszy w porządku chronologicznym dokument *Vaticanum II* i fundament całej soborowej odnowy liturgicznej, już w roku 1963

która znajdzie się na początku III wydania Mszału Rzymskiego, zatwierdzonego przez Jana Pawła II w dniu 13 stycznia 2000 r. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów dekretem z 20 kwietnia 2000 r. ogłosiła to wydanie jako wzorcowe: *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II recognitum. Institutio Generalis. Ex editione typica tertia cura et studio Congregationis de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum excerpta, Libreria Editrice Vaticana 2000 (=IGMR).*

³ Edycja polska: Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 1984 (=KPK). Odnośne instrukcje i przepisy wykonawcze Episkopatu Polski zostały zebrane w: Cz. Krakowiak, L. Adamowicz (red.), *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski (1966-1998)*, Lublin 1999², s. 239-275; w Diecezji Płockiej także: S. Wielgus, *Instrukcja o postępowaniu w sprawach budowlanych i konserwatorskich*, MPP 85 (2000) s. 292-302.

⁴ Por. M. Augé, *Introduzione alle liturgie occidentali*, Rzym 1992, s. 7.

⁵ Bogatą i wartościową, współczesną literaturę na ten temat znajdujemy w języku włoskim: D. Mogavero, *Il popolo di Dio tra navata e santuario*, w: *Facoltà Teologica di Sicilia (red.)*, *Gli spazi della celebrazione rituale*, Mediolan 1984, s. 11-39; P. Sorci, *Per una teologia dell'altare*, w: tamże, s. 63-87; G. Rapisarda, *La custodia eucaristica*, w: tamże, s. 89-108; G. Oberto, *Altare e ciborio. Iconografia e iconologia*, w: tamże, s. 109-117; C. Valenziano, *Ambone e candelabro. Iconografia e iconologia*, w: tamże, s. 163-220; B. Rocco, *Il candelabro della cappella palatina di Palermo*, w: tamże, s. 221-233; C. Scordato, *Ogdoas*, w: tamże, s. 245-269; V. Gatti, *Baptisterium et consignatorium. Iconografia e iconologia*, w: tamże, s. 287-306; C. Capomaccio, *Monumentum resurrectionis. Ambone e candelabro per il cero pasquale*, Rzym 1993; S. Dianich, *Edificare una chiesa, abitare e celebrare in un luogo, come agire comunicativo della comunità cristiana*, w: *Spazio e rito. Aspetti costitutivi dei luoghi della celebrazione cristiana (Atti della XXIII Settimana di Studio dell'Associazione Professori di Liturgia, Torreglia 28 agosto – 2 settembre 1994)*, Rzym 1996, s. 25-48; T. Verdon, „*Forma ecclesiae homo*”. *Per una antropologia teologica dell'architettura ecclesiale*, w: tamże, 113-135; S. Maggiani, *L'arredo liturgico*, w: tamże, s. 137-198; C. Valenziano, *Architetti di chiese*, Palermo 1995. Z publikacji na ten temat w języku polskim na uwagę zasługują: M. Rosier-Siedlecka, *Teologiczna myśl i funkcja poszczególnych elementów wnętrza sakralnego*, w: W. Świerzawski (red.), *Misterium Christi*, t. 7: *Sztuka w liturgii*, Kraków 1996, s. 89-133; R. Walczak, *Świątynia chrześcijańska i jej wystrój w świetle soborowych i posoborowych dokumentów Kościoła*, Kalwaria Zebrzydowska 1999 (w książce zamieszczono najważniejszą polskojęzyczną literaturę przedmiotu).

stwierdzała, że „przy wznoszeniu kościołów należy troskliwie dbać o to, aby nadały się do funkcji liturgicznych oraz do czynnego uczestnictwa wiernych”⁶. Soborowy dokument postulował również, aby „razem z księgami liturgicznymi (...) jak najprędzej poddać krytycznemu przeglądowi kanony i statuty kościelne, odnoszące się do rzeczy materialnych związanych z kultem, zwłaszcza do godnego i celowego wznoszenia świątyń, budowy i kształtu ołtarzy, dostojnej formy, umieszczenia i zabezpieczenia tabernakulum, odpowiedniego wyglądu i powagi chrzcielnicy, jak również do właściwego ujęcia wizerunków świętych, upiększeń i ozdób. Przepisy, które wydają się nie dość zgodne z odnowioną liturgią, należy poprawić lub usunąć, te zaś, które jej sprzyjają, należy zatrzymać lub wprowadzić”⁷. W tym samym duchu, Instrukcja ówczesnej Świętej Kongregacji Obrzędów „Inter Oecumenici”, wydana w 1964 roku, nakazała, żeby przy erygowaniu nowych kościołów, a także przy odbudowywaniu i urządzaniu starych, zatroszczyć się, aby okazały się zdadne do odprawiania czynności świętych, według prawdziwego ich przeznaczenia, i aby ułatwiały wiernym aktualne w nich uczestnictwo⁸. Natomiast „Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego” przypomina, że „ogólny plan budowy kościelnej winien być tak pomyślany, by wyrażał (...) obraz zgromadzonego ludu, umożliwiał zachowanie należytego porządku, a także ułatwiał każdemu prawidłowe wykonywanie jego funkcji”⁹. Zgromadzenie liturgiczne ze swej natury powinno odzwierciedlać strukturę Kościoła, jako społeczności hierarchicznie uporządkowanej i zróżnicowanej. To z kolei winno się przekładać na konkretne rozwiązania architektoniczno-liturgiczne. Tak jak w Kościele, rozumianym jako Mistyczne Ciało Chrystusa, każdy ma ściśle określone miejsce i rolę do spełnienia, pozostając w jedności z Chrystusem-Głową i pozostałymi członkami owego organizmu, tak samo w liturgii Chrystusa i Kościoła poszczególni jej uczestnicy wykonują zróżnicowane, i nawzajem się dopełniające, posługi. Ta zasada, respektowana w liturgii pierwszych wieków chrześcijaństwa, niestety z biegiem czasu poszła w zapomnienie.

Z historii liturgii

Napływ nowych wyznawców Chrystusa i masowość chrześcijaństwa: najpierw po roku 313 (kiedy to został ogłoszony Dekret Mediolański, w którym – jak powszechnie wiadomo – Konstantyn i Licyniusz przyznawali Kościołowi wolność i zrównanie z innymi religiami cesarstwa), a następnie po roku 380 (gdy proklamowano chrześcijaństwo jako religię państwową za Gracjana i Teodozjusza), wymagały odpowiednich budowli sakralnych. Powstają więc świątynie wzorowane na

⁶ Konstytucja o Liturgii Świętej „Sacrosanctum Concilium” (=KL), n. 124, w: Sobór Watykański II, Konstytucje. Dekrety. Deklaracje, Poznań 1968, s. 68.

⁷ Tamże, n. 128.

⁸ Święta Kongregacja Obrzędów, *Instructio ad executionem Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam „Inter Oecumenici”*, Rzym 1964 (=IO), n. 90.

⁹ IGMR 294.

architekturze i przejmujące samą nazwę cywilnych bazylik rzymskich. W konsekwencji zmienia się radykalnie styl sprawowania i sposób pojmowania liturgii, która traci „domowy” charakter małego zgromadzenia (jak choćby zgromadzenie znane z Dura Europos, w Mezopotamii nad Eufratem, gdzie w latach 1931-1932 odnaleziono, sięgające 230 r. po Chrystusie, pozostałości po *domus Ecclesiae*¹⁰, czy kościół domowy w Qirk-Bize w północnej Syrii z końca II w.) i przejmuje elementy ceremoniału dworskiego. Następuje powolna klerykalizacja liturgii: liturgię sprawują duchowni, a lud tylko asystuje, patrzy, słucha, ale nie uczestniczy, także ze względu na coraz bardziej niezrozumiały język łaciński. Liturgia staje się formą kultu sprawowaną w imieniu Kościoła, z polecenia i ustanowienia Kościoła hierarchicznego, przez osoby do tego delegowane. Według takiej, czysto prawniczej koncepcji, oficjalne sprawowanie liturgii jest zarezerwowane tylko dla duchowieństwa. Element pasywny (lud) postrzega liturgię jako swoisty spektakl, *theatrum*. Odpowiedzią na to zjawisko jest dynamiczny rozwój dewocjonalizmu i paraliturgii. By przezwyciężyć eksterioryzm, w liturgii rozwija się – szczególnie w wiekach XV i XVI, osiągając apogeum w epoce baroku – *devotio moderna*. Prowadzi ona jednak do przesadnego subiektywizmu i indywidualizmu religijnego. Wzór relacji między człowiekiem i Bogiem w liturgii i całym życiu religijnym, wyrażony w zawołaniu „ja i mój Bóg”, sprzyja medytacji, ale zatracą wspólnotowy charakter akcji liturgicznej¹¹.

Zgodnie z takim rozumieniem liturgii, coraz częściej odchodzi się od wznoszenia świątyń pojmowanych jako *synaxis, ecclesia, domus Ecclesiae*, tzn. miejsce zgromadzenia liturgicznego i celebracji liturgicznych (w tym przede wszystkim Pamiątki Wieczery Pańskiej) i zaczyna się budować kościoły w rozumieniu *templum, domus Dei*, czyli miejsca zamieszkania i adoracji przez wiernych Boga ukrytego pod postacią Chleba Eucharystycznego¹². Na skutek dynamicznego rozwoju kultu Najświętszego Sakramentu zaczyna się powszechnie stosować tabernakula ścienne, przybierające w różnych krajach różnorakie formy. W wiekach XIII-XV kształtuje się zwyczaj przechowywania Eucharystii w tabernakulum ołtarzowym¹³. Sobór Trydencki wprost nakazał umieszczanie tabernakulum w centralnym miejscu mensy wielkiego ołtarza. Oczywiście zasadniczy wpływ na taką właśnie praktykę

¹⁰ Zob. P. Jounel, I luoghi della celebrazione, w: G. Santi (red.), *Arte e liturgia. L'arte sacra da trent'anni dal Concilio*, Cinisello Balsamo 1993, s. 289.

¹¹ Zob. D. Brzeziński, *Teologiczne rozumienie liturgii*. W 50. rocznicę ogłoszenia encykliki Piusa XII „*Mediator Dei*”, MPP 82 (1997) s. 428-429.

¹² Na ten aspekt kulturowych budowli chrześcijańskich zwraca uwagę również A. Basista, *Model posoborowej świątyni*, „Znak” 853 (1999) n. 8, s. 26-27.

¹³ Zanim tabernakulum ustawiono na mensie ołtarzowej, w pierwszych wiekach chrześcijaństwa znany był zwyczaj przechowywania Eucharystii w pomieszczeniach przyległych do kościoła, w tzw. *sacrarium*. Od VIII wieku spotykamy praktykę przechowywania Najświętszego Sakramentu w tabernakulach wiszących, znajdujących się nad mensą, przed ołtarzem, za ołtarzem, a także za *retabulum*; zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4: *Eucharystia*, Poznań 1990, s. 276-284; zob. także: P. Jounel, *I luoghi della celebrazione...*, s. 302-303.

w Kościele Zachodnim wywarła Reformacja i związane z nią orzeczenie dogmatyczne Soboru Trydenckiego o rzeczywistej obecności Chrystusa w Najświętszym Sakramencie (*vere, realiter et substantialiter*)¹⁴.

W wiekach średnich odchodzi się także od budowania samego ołtarza – również w jego zewnętrznej formie – jako stołu, na którym składa się Ofiarę Chrystusa i Kościoła, po to, by umieszczać w kościołach ołtarz, a potem wiele ołtarzy, spełniających rolę relikwiarzy, grobów świętych męczenników, czy też miejsc wystawiania obrazów lub figur świętych, czczonych przez poszczególne cechy rzemieślnicze oraz bractwa kościelne¹⁵.

Klerykalizacja liturgii wpłynęła w sposób zasadniczy na kształt i wyposażenie auli liturgicznej. Rozpocznie się proces powiększania prezbiterium, tak, by mogli w nim się pomieścić – szczególnie podczas odmawiania *Officium Divinum* – wszyscy duchowni: mnisi w kościołach klasztorach, kanonicy w kościołach katedralnych, a ponadto klerycy i dobrodziejcy wspomnianych klasztorów i katedr. Zainicjowany zostanie także proces architektonicznego wydłużania prezbiterium, połączony z odchodzeniem od umieszczania ołtarza w transepcie, w centrum, gdzie czynności liturgiczne były dobrze widoczne dla wszystkich uczestników zgromadzenia, i umieszczeniem – zorientowanego ku Wschodowi – ołtarza w absydzie, w II tysiącleciu tyłem do wiernych, coraz bliżej ściany, aby w ten sposób oddzielić strefę celebracji *mysterium* od strefy, w której znajdują się wierni nie będący podmiotami działań liturgicznych¹⁶. Kościoły parafialne, zaś, szczególnie te wiejskie, będą miały odtąd prezbiteria o niewielkich rozmiarach, przeznaczone z reguły dla jednego księdza, który będzie spełniał wszystkie funkcje liturgiczne.

W najstarszych wschodnich kościołach syryjskich, podobnie jak i w tradycyjnych kościołach bizantyjskich, *bema* lub *pyrgos*, od których wywodzi się późniejsza ambona, były umieszczane w centrum nawy świątyni, często pod kopułą. W bazylikach rzymskich ambona nie mogła już znajdować się w tym miejscu, gdyż utrudniałaby procesjonalne przechodzenie od tronu biskupiego do ołtarza. Otrzymała natomiast dwa lektoria (pulpity) po przeciwległych stronach, dla dwóch czytań mszalnych¹⁷. Rozwój architektury sakralnej po IV wieku wymagał zbliżenia ambony do wiernych w celu lepszej słyszalności. Do tej pory, bowiem, najczęstszym miejscem przepowiadania była katedra biskupia usytuowana w absydzie. W tym właśnie celu homilie wygłaszano z boku ołtarza, gdzie z czasem zaczęto wznosić podwyższenia na wzór starotestamentalnych podestów, które nazywano ambonami. Lokalizacja ambony przesuwiała się coraz bardziej w głąb nawy, a w trosce o coraz lepszą słyszalność coraz bardziej ją podwyższano, zgodnie zresztą z jej biblijną i patrystyczną symboliką. W średniowieczu budowano niekiedy

¹⁴ Por. S. Głowa, I. Bieda (red.), *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 1988, n. 289, s. 399.

¹⁵ Zob. S. Marsili (red.), *La liturgia – momento nella storia della salvezza (=Anamnesis 1)*, Casale Monferrato 1988, s. 53-61.

¹⁶ Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1: *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 150-151.

¹⁷ Zob. L. Bouyer, *Architettura e liturgia*, Magnano 1994, s. 23-48.

dwie lub trzy ambony, lub umieszczano trzy pulpity na ambonie do odczytania (stąd nazwa *lectorium*) listów apostołskich, proroków i Ewangelii. Dopiero gotyk ukształtował jedną ambonę, umieszczoną przy bocznej ścianie lub filarze nawy¹⁸.

To tylko niektóre zjawiska (których nie należy zbyt pochopnie oceniać negatywnie, pamiętając, iż wszelkie wydarzenia historyczne trzeba zawsze postrzegać w kontekście ówczesnych uwarunkowań społecznych, kulturowych, religijnych, czy politycznych), wobec jakich stanął Kościół w dobie soborowej reformy liturgicznej. W przedsoborowej koncepcji wnętrza sakralnego zasadniczo istniał tylko jeden punkt centralny: ołtarz z tryptykiem i umieszczonym na nim tabernakulum. Współczesne dokumenty Kościoła rezygnują z tak pojmowanego miejsca centralnego na rzecz sprawowanej czynności liturgicznej, gdyż tym co łączy wszystkich zgromadzonych jest sprawowana liturgia, czyli zbawcze działanie Boga, w którym uczestniczą ludzie, dokonujące się „tu i teraz” poprzez widzialne znaki. Odbywa się to w różnych miejscach auli liturgicznej, stąd też należy dziś mówić o poszczególnych „strefach” czy „przestrzeniach” sprawowania liturgii¹⁹: przestrzeni celebracji Eucharystii, przestrzeni przechowywania i adoracji Najświętszego Sakramentu, przestrzeni celebracji innych sakramentów (zwłaszcza sakramentu chrztu świętego, oraz sakramentu pokuty i pojednania). Z tymi przestrzeniami łączy się, i je „przenika”, przestrzeń, w której znajdują się świeccy współuczestnicy sprawowanych misteriiów.

Miejsce przewodniczenia

W osobie celebrującego kapłana w sposób wyjątkowo jasny uwidacznia się obecność Chrystusa, Kapłana, Pasterza i Proroka. Kapłan celebruje liturgię i jej przewodniczy (w przypadku koncelebry celebrans główny) *in persona Christi*. Jego prezydenckalne miejsce powinno być tak usytuowane, by kapłan-celebrans był dobrze widziany i słyszany przez wszystkich uczestników zgromadzenia, i aby on sam dobrze ich widział i słyszał. Choć krzesło celebransa zawsze składało się na wyposażenie wnętrza auli liturgicznej, to jednak element ten dopiero „w dobie soborowej reformy liturgii doczekał się teologicznego pogłębienia i nowego miejsca”²⁰. „Krzesło kapłana [celebransa] winno uwydatnić jego funkcję przewodniczącego zgromadzenia i kierującego modlitwą, dlatego najodpowiedniejsze będzie miejsce u szczytu prezbiterium zwrócone w stronę ludu, chyba że byłoby to niemożliwe ze względu na strukturę świątyni lub inne okoliczności, np. utrudniałoby łączność między kapłanem a wiernymi z powodu zbyt wielkiej odległości”²¹. „Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego” przypomina również, za In-

¹⁸ Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4, s. 152.

¹⁹ Por. Z. Wit, *Wymogi liturgiczno-prawne wyposażenia kościoła, „Ateneum Kapłańskie”* 483-484 (1989) s. 227.

²⁰ A. Dyl, *Posoborowe przepisy prawno-liturgiczne dotyczące wyposażenia kościoła*, w: W. Świerżawski (red.), *Mysterium Christi...*, s. 75.

²¹ IGMR 310.

strukcją „Inter Oecumenici”, iż należy unikać wszelkiego podobieństwa krzesła celebransa do tronu²². Najczęściej stosowane rozwiązania w tym względzie są następujące: a) krzesło umieszczone na osi za ołtarzem, na wzór bazylik starochrześcijańskich. Celebrans jednak nie powinien zasłaniać tabernakulum, o ile znajduje się ono na osi u szczytu prezbiterium i nie może być sam zasłonięty przez ołtarz, ani – szczególnie w przypadku obserwujących z oddali – sprawiać wrażenia, że znajduje się na mensie ołtarza; b) krzesło umieszczone asymetrycznie za ołtarzem, najlepiej po przeciwnej stronie ambony (lektorium), lub w przestrzeni pomiędzy ołtarzem i amboną. Ten drugi wariant czasem będzie wymagał nieco asymetrycznego umiejscowienia (przesunięcia) samego ołtarza; c) krzesło obok ołtarza, frontem lub – jedynie w wypadku bezwzględnej konieczności (np. w bardzo małym i wąskim prezbiterium) – bokiem do wiernych. Należy jednak pamiętać, że umieszczenie celebransa bokiem do wiernych bardzo utrudnia faktyczne przewodniczenie liturgii, nie mówiąc już o tym, iż zupełnie „zamazuje” jego prezydencką rolę w zgromadzeniu²³.

Sprawując liturgię, przewodniczący zgromadzenia pozostaje przy krześle w czasie obrzędów wstępnych²⁴, liturgii słowa²⁵ (jeśli czyta Ewangelię wchodzi na ambonę lub udaje się do lektorium; stamtąd – lub od krzesła – może wygłaszać homilię i kierować modlitwą powszechną²⁶), dziękczynienia²⁷, modlitwy po Komunii świętej²⁸, podawania wiernym ogłoszeń i obrzędów rozesłania²⁹.

Obok krzesła celebransa powinno znajdować się miejsce, tzn. stosowny pulpit, na umieszczenie, wykorzystywanej w danym momencie akcji liturgicznej, księgi (zwykle jest to Mszał, Rytuał lub księga Liturgii Godzin)³⁰. Pulpit ten (choć najlepiej przenośny, to jednak pozostający w pełnej zgodności architektoniczno-estetycznej z pozostałymi elementami wyposażenia prezbiterium) nie może swym wyglądem przypominać, lub wręcz zastępować, ambony czy lektorium. Posiada on bowiem inne, czysto funkcjonalne znaczenie. Ruchomy (a nie przytwierdzony na stałe do posadzki) pulpit będzie można bez trudu usunąć, gdy w liturgii uczestniczy asysta. Wtedy ministranci trzymają przed celebransem księgę liturgiczną i mikrofon.

W prezbiterium, wreszcie, trzeba przygotować siedzenia dla koncelebransów oraz ministrantów, „by mogli łatwo spełniać powierzone im czynności”³¹.

²² Tamże.

²³ Por. Z. Wit, *Wymogi liturgiczno-prawne...*, s. 228-229; A. Dyl, *Posoborowe przepisy...*, s. 76-77; J. Popiel, *Wnętrze kościoła w świetle odnowionej liturgii*, w: F. Blachnicki (red.) *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań 1967, s. 538.

²⁴ Por. IGMR 124.

²⁵ Por. tamże, n. 133.

²⁶ Por. tamże, n. 136 i 138.

²⁷ Por. tamże, n. 164.

²⁸ Por. tamże, n. 165.

²⁹ Por. tamże, n. 166-167.

³⁰ Por. tamże, n. 118 a.

Strefa liturgii słowa: ambona

Przepisy liturgiczno-prawne odnoszące się do usytuowania ambony, jej konstrukcji oraz spełnianych na niej posług liturgicznych, wynikają z odkrycia na nowo teologicznego wymiaru miejsca głoszenia słowa Bożego. Liturgia słowa i liturgia eucharystyczna tworzą jeden akt kultu³². Takie rozumienie Mszy św. domaga się umieszczenia ambony w sposób starannie przemyślany, aby – uwzględniając architekturę i strukturę wnętrza danego kościoła – ukazać nierozzerwalny związek stołu słowa Bożego ze stołem Ciała Chrystusowego, ambony z ołtarzem, z których „wierni otrzymują naukę i pokarm”³³.

Ambona winna być miejscem podwyższonym, dogodnym i okazałym, skupiającym, w sposób niejako naturalny i samorzutny, uwagę wiernych. Mszał Rzymski Pawła VI zawarł stanowczy nakaz, że z zasady ma to być „stała ambona, a nie zwykły, przenośny pulpit”³⁴. Z odpowiednio wkomponowanej we wnętrze auli liturgicznej ambony, czytający i mówiący powinni być dobrze widziani i słyszani przez wiernych, także tych stojących za ławkami lub w bocznych nawach, jeśli tylko architektura kościoła na to pozwala³⁵.

Z ambony, która – obok kandelabru pod paschał – zgodnie z teologią Ojców Kościoła, stanowi *monumentum resurrectionis*, wykonuje się czytania biblijne, w tym proklamuje Ewangelię, śpiewa się psalm responsoryjny oraz wygłasza homilię. Z ambony można też podawać wezwania modlitwy wiernych i wykonywać orędzie wielkanocne. Zabrania się – konkluduje „Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego” – aby na ambonie spełniali swe funkcje: komentator, kantor (nie chodzi tu o psalterzystę) i kierownik chóru, czyli dyrygent³⁶. Ceremoniał Biskupi zezwala na odczytywanie z ambony lekcji i wezwań modlitwy powszechnej w Liturgii Godzin³⁷, w uroczystość Objawienia Pańskiego – informacji o uroczystościach i świętach ruchomych w danym roku liturgicznym³⁸, dekretu Stolicy Apostolskiej o nominacji biskupiej³⁹, oraz dekretu o nałożeniu paliusza⁴⁰.

³¹ Por. tamże, n. 310.

³² Por. tamże, n. 28; KL 56.

³³ OWMR 28, por. także KL 48. Należy jednak zawsze pamiętać, że ambona nie powinna znajdować się zbyt blisko ołtarza, gdyż wtedy niemożliwa jest np. procesja z Ewangeliarzem od ołtarza do ambony. Względy praktyczne wymagają ponadto, aby obok ambony przewidzieć wystarczająco dużo miejsca dla ministrantów trzymających świece oraz niosących trybularz i łódkę w czasie uroczystej celebracji z asystą.

³⁴ IGMR 309.

³⁵ Por. tamże. Warunkiem poprawnego przekazania treści czytań jest zarówno dobra widoczność tekstu przez czytającego i samego czytającego przez wiernych (odpowiednie oświetlenie), jak i odpowiednie nagłośnienie (sprawnie funkcjonująca, przystosowana do warunków akustycznych kościoła, aparatura nagłaśniająca).

³⁶ Por. tamże.

³⁷ Por. CE 199 i 205.

³⁸ Zob. tamże, n. 240.

³⁹ Zob. tamże, n. 573 i 1143.

⁴⁰ Zob. tamże, n. 1152.

Jako zasadę należy też przyjąć, że w kościele znajduje się tylko jedna ambona i to stałej konstrukcji. Wydaje się, iż nadszedł już czas, aby przestać zastępować ambonę jakimś pulpitem, a samego miejsca proklamacji słowa Bożego nie nazywać „ambonką”. Jeśli w aktualnej liturgii nie używa się ambony (gdyż w zabytkowym kościele jest zbyt oddalona od przestrzeni celebracji, lub znajduje się w miejscu trudno dostępnym), należy zbudować odpowiednie lektorium, które będzie spełniać rolę właściwej ambony. Oczywiście powinno ono być dopasowane zarówno stylem architektonicznym jak i rodzajem materiału, z jakiego będzie wykonane, do wnętrza i wyposażenia auli.

Strefa liturgii Ofiary: ołtarz

W zreformowanej liturgii odstąpiono od koncepcji kościoła jako mieszkania Boga na ziemi, zapożyczonych ze świata pogańskiego i żydowskiego, i od średnio-wiecznej koncepcji kościoła jako drogi do Boga, w architekturze wyrażanej się poprzez wydłużenie w płaszczyźnie poziomej i pionowej. Wrócono natomiast do starożytnej koncepcji kościoła jako budowli, w której wierni gromadzą się w imię Boga. Kościół jest kościołem nie tyle dlatego, że w tabernakulum przechowuje się Najświętszy Sakrament, lecz raczej dlatego, iż w nim gromadzi się nowy lud Boży pod przewodnictwem biskupa lub prezbitera w celu sprawowania Eucharystii na ołtarzu⁴¹.

Okazję do zebrania i usystematyzowania przepisów dotyczących ołtarza dały kolejne wydania nowego Mszału Rzymskiego. „Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego” rozróżnia ołtarz stały i przenośny. Ołtarz stały jest na stałe złączony z posadzką; ołtarz przenośny, natomiast, można przesunąć lub przenieść⁴². W nowych kościołach powinien znajdować się tylko jeden ołtarz⁴³, stały i poświęcony, nie przylegający do ściany, aby łatwo można było obchodzić go dookoła, i stanowiący centrum, ku któremu spontanicznie kieruje się uwaga wiernych⁴⁴. Zgodnie z tradycją Kościoła i ze względu na swoje znaczenie symboliczne, mensa ołtarza stałego powinna być wykonana z kamienia naturalnego. Za zgodą Konfe-

⁴¹ Por. A. Dyl, *Posoborowe przepisy...*, s. 66-67.

⁴² Zob. IGMR 300.

⁴³ Zob. tamże, n. 303. „Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego” zamieszczone w drugim wydaniu Mszału z 1975 roku, mówiło jeszcze, iż „liczba innych ołtarzy powinna być niewielka, a w nowych kościołach należy je umieszczać w kaplicach oddzielonych w jakiś sposób od nawy kościoła”; OWMR 267. Natomiast w „Obrzędach Poświęcenia Kościoła i Ołtarza” z 1977 roku czytamy, że także „w kaplicy (...), w której umieszcza się tabernakulum do przechowywania Najświętszego Sakramentu, można postawić drugi ołtarz, gdzie również można odprawić Mszę św. w dni powszednie dla małej liczby wiernych”, jednakże „należy absolutnie zaniechać budowy wielu ołtarzy jedynie dla przyozdobienia kościoła”; OPKO, rozdz. 4, n. 7. Na tym przykładzie wyraźnie widzimy, że trzeba było wielu lat poszukiwań, aby ewolucyjnie wykrystalizowała się na nowo teologia miejsca kultu i wypracowane zostały zasady kompozycji wnętrza kościoła, zgodne z naturą kultu chrześcijańskiego.

⁴⁴ Zob. IGMR 299.

rencji Episkopatu można używać innego wartościowego materiału, trwałego i odpowiednio obrobionego. Fundament i podstawa podtrzymująca mensę ołtarza mogą być zrobione z dowolnego materiału, byleby godnego i trwałego. Natomiast ołtarz przenośny może zostać wykonany z dowolnego, szlachetnego i trwałego materiału⁴⁵. Zarówno w przypadku ołtarzy stałych jak i przenośnych dokonuje się ich poświęcenia (*dedicatio*) według obrzędu zamieszczonego w Pontyfikale Rzymskim, przy czym ołtarze przenośne można tylko pobłogosławić (*benedictio*)⁴⁶.

Do czasu wydania Mszału Pawła VI w ołtarzu stałym, jak i przenośnym, musiały być umieszczone relikwie świętych męczenników zamknięte kamienną płytką. Aktualne przepisy liturgiczne zachęcają do zachowania tego zwyczaju, choć obecnie w ołtarzu mogą znajdować się relikwie dowolnego świętego: nie musi być to męczennik. Należy jednak zatroszczyć się o stwierdzenie autentyczności tych relikwi⁴⁷.

Miejsce kultu powinno być koniecznie wyposażone w krzyż, który winien być umieszczony na ołtarzu lub obok niego, tak, aby był dobrze widoczny przez zgromadzonych wiernych⁴⁸. Zgodnie z tradycją może to być krzyż procesyjny, umieszczany w czasie celebracji obok ołtarza. Należy przy tym pamiętać, że w przestrzeni celebracji – ze względu na przejrzystość symboliki chrześcijańskiej – nie może znajdować się więcej niż jeden krzyż. Zatem, jeśli w pobliżu ołtarza (na przykład u szczytu prezbiterium) znajduje się emblemat krzyża, absolutnie nie należy umieszczać drugiego krzyża na ołtarzu lub obok niego.

Z racji na szacunek należy zarówno sprawowaniu Pamiątki Pana, jak i Uczcie Eucharystycznej, ołtarz powinien być przykryty przynajmniej jednym białym obrusem, który pod względem formy, rozmiarów i ornamentacji winien być dostosowany do kształtu ołtarza. Podczas odprawiania Mszy św. powinny palić się przynajmniej dwie świece. Dla podkreślenia bardziej uroczystego charakteru celebracji można zapalić cztery lub sześć świec, a gdy odprawia biskup diecezjalny – siedem, by w ten sposób nawiązać do chrześcijańskiej starożytności⁴⁹. Nowy Mszał zwraca uwagę, aby świeczniki nie przesłaniały wiernym tego, co się przy ołtarzu czyni i co na nim składa⁵¹.

W prezbiterium powinna się także znajdować kredencja, na której stawia się przygotowane do celebracji utensylia mszalne⁵². Na niej też można dokonać puryfi-

⁴⁵ Zob. tamże, n. 301.

⁴⁶ Zob. tamże, n. 300. Nowy Kodeks Prawa Kanonicznego analogiczne dyspozycje prawne dotyczące ołtarzy zawarł w pięciu kanonach (KPK, kan. 1235-1239).

⁴⁷ Zob. IGMR 302.

⁴⁸ Zob. tamże, n. 308.

⁴⁹ Zob. tamże, n. 304.

⁵⁰ Zob. tamże, n. 117.

⁵¹ Zob. tamże, n. 307. Najnowsze wydanie „Ogólnego Wprowadzenia do Mszału Rzymskiego”, w porównaniu z dotychczasowymi edycjami, zostało wzbogacone o dyspozycje dotyczące przystrajania ołtarza kwiatami: można to czynić – wszak z umiarem – w okresie Adwentu, natomiast jest to zabronione w okresie Wielkiego Postu, z wyjątkiem IV Niedzieli, oraz przypadających w Wielkim Poście obchodów w randze uroczystości i świąt; zob. tamże, n. 305.

kacji naczyń liturgicznych po Mszy św.⁵³ Kredencja powinna być odpowiednio duża, umieszczona funkcjonalnie i dyskretnie, aby nie stanowiła „konkurencji” dla ołtarza.

Choć sygnalizowany problem wykracza poza – nakreślone na wstępie – ramy niniejszego studium, wypada dodać, że w bliskości ołtarza (dotyczy to oczywiście kościołów nowych, a starych tylko wtedy, gdy jest możliwa przebudowa bez naruszenia jedności kompozycji architektonicznej) nie powinno znajdować się tabernakulum z Najświętszym Sakramentem. Do przechowywania i adoracji Chleba Eucharystycznego powinna zostać urządzona osobna kaplica, oddzielona od miejsca sprawowania Eucharystii. W tym duchu jednoznacznie wypowiada się całe posoborowe prawodawstwo Kościoła Powszechnego. Sprawowanie Eucharystii i konsekracja Chleba Eucharystycznego w jakimś sensie bowiem „kłóci się” – na płaszczyźnie teologiczno-celebratywnej – z obecnością tego Chleba, w tym samym czasie, w strefie celebracji⁵⁴. Ponadto, szczególnie we wnętrzach o dużych rozmiarach, lub w takich, do których przybywa wielu turystów, kaplica Najświętszego Sakramentu wydaje się wręcz nieodzowna, aby można było się skupić na prywatnej adoracji.

Miejsce wiernych świeckich

Już Instrukcja „Inter Oecumenici” nakazywała w auli liturgicznej wyznaczyć takie miejsca wiernym, aby mogli oni dobrze widzieć święte czynności i duchowo w nich uczestniczyć. Mszał Pawła VI powtarza te normy, dodając, że krzesła lub ławki należy tak ustawić, by wierni mogli przyjmować postawę właściwą dla odpowiednich części liturgii i swobodnie przystępować do Komunii świętej. Należy znieść zwyczaj rezerwowania ławek osobom prywatnym i zwrócić baczną uwagę na to, aby wierni mogli nie tylko dobrze widzieć kapłana i usługujących, lecz także dobrze ich słyszeć przy użyciu współczesnych środków technicznych⁵⁶.

⁵² Zob. tamże, n. 118 c.

⁵³ Zob. tamże, n. 183.

⁵⁴ Bardzo ostrożną, uwzględniającą tradycję i lokalne uwarunkowania, ewolucję stanowiska w tej materii, poczynając od roku 1966, prezentuje Kościół w Polsce. Z odnośnych dokumentów wyraźnie widać, iż Konferencja Episkopatu Polski, jak i poszczególne synody diecezjalne, wyraźnie lękają się, że umieszczenie tabernakulum w osobnej kaplicy może osłabić kult Najświętszego Sakramentu wśród wiernych, a nawet główną kościołów pozbawić „tej charakterystycznej właściwości świątyni katolickiej jaką stanowi obecność Chrystusa Eucharystycznego”. Dlatego na przykład „Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej” z 1973 roku w nowo wybudowanych kościołach nakazują umieszczać tabernakulum „na osi [kościola] i powyżej ołtarza”. Po myśli dokumentów Kościoła Powszechnego idzie natomiast Dekret Prymasa Polski „Właściwe umieszczenie tabernakulum w świątyniach i kaplicach” z 1975 roku; zob. Cz. Krakowiak, L. Adamowicz (red.), Dokumenty duszpastersko-liturgiczne..., s. 245; 253-254; zob. także A. Dyl, Posoborowe przepisy..., s. 80-82.

⁵⁵ Por. IO 98.

⁵⁶ Zob. IGMR 311.

W odnowionej liturgii jedną z najbardziej aktywnych grup wiernych stanowi *schola cantorum*. Nowe przepisy liturgiczne nie tylko nie ograniczają roli chóru w zgromadzeniu liturgicznym, ale wręcz domagają się jego czynnego udziału scholi (np. śpiew naprzemienny z ludem). Biorąc pod uwagę układ przestrzenny wnętrza kościoła, chór, stanowiący część zgromadzonej wspólnoty, należy umieścić w miejscu, które będzie eksponowało jego specjalną funkcję w zgromadzeniu liturgicznym. Chór należy umiejscowić tak, aby mógł spełniać bez trudu swoje zadanie, a każdy z członków chóru – bez trudu sakramentalnie uczestniczyć w Eucharystii⁵⁷. Dotychczasowy balkon chóru muzycznego nie spełnia tych wymogów, dlatego już wspomniana Instrukcja „Inter Oecumenici” zwracała uwagę, aby miejsce dla zespołów śpiewających i organów odpowiednio rozmieścić: w sposób odzwierciedlający aktywną przynależność śpiewających i dyrygenta do zgromadzonej wspólnoty⁵⁸.

* * *

Soborowa reforma liturgii, jako owoc – rozwijającego się w Kościele Zachodnim w XIX i XX wieku – ruchu liturgicznego, zgodnie z jego założeniami i duchem, postawiła sobie za cel – podobnie jak każda ze znanych nam prób reformy liturgicznej w Kościele – powrót „ad pristinam sanctorum Patrum normam”⁵⁹, czyli do korzeni liturgii chrześcijańskiej, do czasów apostoelskich i do tzw. liturgii rzymskiej czystej, lub inaczej klasycznej, tzn. liturgii Kościoła lokalnego w Rzymie, rozwijającej się dynamicznie od chwili ogłoszenia przez cesarza Konstantyna w 313 roku Reskryptu Mediolańskiego do czasów Karola Wielkiego (†814), kiedy – na skutek unifikacji Cesarstwa Rzymskiego – rozpoczął się proces przenikania do lokalnej liturgii Kościoła Rzymskiego elementów kultury franko-germańskiej, proces trwający przez całe średniowiecze, usankcjonowany potem przez rzymskie księgi liturgiczne promulgowane po Soborze Trydenckim, a obowiązujące do Soboru Watykańskiego II. Potrzeba powrotu „do pierwotnych norm świętych Ojców” dotyczy także sfery architektoniczno-liturgicznego ukształtowania i wyposażenia auli liturgicznych, czyli wnętrza budowli sakralnych. Do tych norm nawiązuje i z nich czerpie inspirację aktualne prawodawstwo liturgiczne Kościoła Rzymskokatolickiego. I o ile nie powinno stanowić problemu przestrzeganie obowiązujących norm liturgiczno-prawnych w projektowaniu i w realizacji nowych budowli sakralnych, o tyle pozostaje problematyczna, a czasem bardzo trudna do rozwiązania, kwestia mądrego i odpowiedzialnego przystosowania – do wymogów współczesnej liturgii – wnętrza zabytkowych, wznoszonych i wyposażanych w innej epoce, zgodnie z ówczesnie panującym sposobem pojmowania samej liturgii i związanymi z tym przepisami prawa kościelnego. W przypadku nowych inwestycji, swoisty kompromis dotyczy zwykle odnalezienia złotego środka między

⁵⁷ Zob. tamże, n. 312.

⁵⁸ Zob. IO 97.

⁵⁹ Por. KL 50.

sensem teologicznym całego wnętrza, jego poszczególnych elementów, funkcjonalnością liturgiczną, zgodnością z prawem liturgicznym, twórczą koncepcją architekta i dekoratora wnętrza, oraz możliwościami realizacji przedstawionego projektu. Chodzi tu o harmonijną współpracę, szanującą kompetencje wszystkich, współtworzących dzieło, stron. W przypadku obiektów zabytkowych, do tych wymienionych elementów należy dodać jeszcze jeden, zasadniczy wymóg: obowiązek zabezpieczenia i ochrony zabytków.

SOMMARIO

Dopo la riforma liturgica del Concilio Vaticano II l'edificio per il culto cristiano non viene inteso tanto come la dimora di Dio, ma piuttosto come il luogo dove si raduna la comunità dei fedeli per celebrare i misteri di Cristo. L'assemblea liturgica ha una struttura organica e gerarchica, che si esprime nei vari ministeri e nel diverso comportamento secondo le singole parti della celebrazione. Pertanto è necessario che la disposizione del luogo sacro sia tale da presentare in certo modo l'immagine della *synaxis*. Le aule liturgiche, con il loro arredamento che serve al culto, dovrebbero essere davvero degne e belle, funzionali e conformi all'indole della stessa liturgia. Il contributo presenta le attuali norme del rito liturgico della Chiesa Occidentale in riguardo dell'interno della chiesa, sull'esempio dello spazio per la celebrazione eucaristica (il posto per il presidente dell'assemblea, la zona della proclamazione della Parola di Dio, la zona per il Sacrificio Eucaristico, il luogo per i fedeli laici nell'aula liturgica).

Nadzieję, że ten tekst przyczyni się do powstania w przyszłości do kształtowania przestrzeni ekumenicznej. Jedynym z jej istotnych wymiarów jest ekumeniczny dialog moralny. Wiara jest przecież nieodłącznym zwiazkiem z moralnością, a nie tylko całą egzystencją i jest prawdą, którą trzeba żyć. Tomasz z Akwinu wskazuje na godną sylwestra Janowa, w której Jezus mówi, że jest "drogą" (por. J 14, 6). Przez Niego mamy przystęp do Ojca. "Przez Niego jedyną drogą nie jest oddzielona od Ojca, wszak jest z Nim połączona, dlatego dodaje: "prawda i życie". Pan przede wszystkim jest drogą, nieśmiertelną drogą. Jako człowiek jest drogą; jako Bóg oświeca. Jedno i drugie trafnie określa Ojca drogi".

Problem dialogu ekumenicznego na poziomie moralnym jest złożony. Z jednej strony do niedawna panowało przekonanie, że słowo "droga", w nauczaniu moralnym nie były determinujące w znaczeniu powstawania podziałów, w nim należy ich uważać za pierwszorzędną w stanie obecnych podziałów. Z drugiej strony należy pamiętać, że dogmatyka, duchowość i teologia kształtują się ze sobą na różne sposoby powiązane. Wskazywać prawdy mają charakter zbliżyć, a to rodzaj określone konsekwencji dla życia praktyczno-moralnego. Dlatego moralne aspekty dialogu nie pozostają niezależne od nauki o Trójcy Świętej, o stworzeniu człowieka, od refleksji chrystologicznej, eklezjologicznej i sakramentalnej.

¹ Jan Paweł II, *Nevo Millesio Incento*, Wacław 2001, nr 48.

² Tomasz z Akwinu, *Komentarz do Ewangelii św. Jana*, w: *Liturgia Godzin*, t. III, Pomań 1987, s. 154.